

Сервантес	Сервантес Сааведра Мігель де. Премудрий гідальго Дон Кіхот з Ламанчі / Пер. з ісп. М. Лукаш, А. Перепадя. – К.: Дніпро, 1995. – 703 с.
Стіль	Стіль Андре. Перший удар / Пер. з франц. М. Лукаш. – К.: Держлітвидав, 1953. – 412 с.
Флобер	Флобер Гюстав. Мадам Боварі. Побут провінції / Пер. з франц. М. Лукаш. – К.: Держлітвидав УРСР, 1961. – 237 с.
Шіллер	Шіллер Фрідріх. Лірика / Пер. з нім. М. Лукаш. – К.: Дніпро, 1967. – 195 с.

Наталія Берегова*

Інститут української мови НАН України (Київ)
УДК 161.2. 81. ' 373

ДУМА В КОНТЕКСТІ ФОЛЬКЛОРИСТИЧНИХ, ЛІТЕРАТУРОЗНАВЧИХ ТА ЛІНГВІСТИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті дано загальну характеристику української думи, простежено історію зацікавленості нею в науковій думці (українській, російській, польській тощо), окреслено основні перспективи лінгвістичного дослідження, зокрема лексичної репрезентації цього жанру.

З постановням козаччини до нас прийшла нова пісенна верства – думи, або ліро-епічні віршовані твори, що не мають строфічної будови, виконуються професійними співцями речитативом під супровід кобзи або бандури (іноді ліри). Героїчне ядро дум втілює живі спомини про татарсько-турецькі набіги. Думи склалися під безпосереднім враженням від історичних подій, які потрясли народні маси. Це – справжній козацький епос, який має високу історичну та літературну вартість для українського народу. Цікавими є і спостереження над мовним матеріалом дум.

У думах оспівана історія України: у найдавніших *невільницьких*, складених у XV–XVII ст., йдеться про нечувані страждання невольників-бранців турків чи татар, їхню тугу за рідним краєм, у деяких текстах – про звільнення: „Невольники”, „Плач невольника”, „Плач невольників”, „Втеча трьох братів з Азова з турецької неволі”, „Самійло Кішка”, „Хведір Безрідний”, у *новітніх* – про козацьку боротьбу проти польсько-шляхетських народників 1648 – 1645 рр.: думи „Про Хмельниччину”, „Про Хмельницького і Барабаша”, „Перемога Корсунська”, „Іван Богун”, „Молдавський похід Хмельницького”, „Про Хмельницького Богдана смерть”, „Про Юрася Хмельниченка” та ін. Є також думи на соціально-побутові теми: „Про вдову і трьох синів”, „Поворот сина з чужини”, „Сестра і брат”, „Вітчизна” (найдавніші), „Хвесько Ганжа Андигер” та ін. (пізнього циклу).

Гене́за цього самобутнього українського жанру була і є предметом досліджень фольклористів, літературознавців, істориків від часу першої публікації українських народних дум М. Цертелєвим (1819 р.). Думи привертали увагу українських і російських дослідників XIX – XX століть – М. Максимовича, Ф. Колесси, П. Житецького, К. Грушевської, В. Перетца, В. Антоновича, М. Драгоманова, І. Франка, М. Костомарова, М. Сумцова, О. Потебні, Ю. Таховського, О. Веселовського, П. Владимірова, Л. Лисовського, А. Фамінцина, М. Дашкевича, М. Халанського, М. Стельмаха, М. Рильського, О. Дея, М. Плисецького, Б. Путилова, Г. Нудьги, Г. Сивоко́ня, Б. Кирдана, та ін. Компаративні дослідження думового мелосу проводили українські вчені – М. Лисенко, В. Сокальський, К. Квітка-Грица та інші.

* © Н. Берегова, 2006

Серед зарубіжних дослідників XIX–XX ст. слід назвати Ф. Міклошича, В. Ягича (Югославія); А. Рамбо (Франція); Ч. Неймана, Ф. Боденштедта, П. Дільса, В. Данкерта (Німеччина); К. Францоа (Австралія); В. Рольстона (Англія); А. де Губернатіса (Італія); Тальві (США); Флоренс Лайфсей (Канада). Вони багато зробили в області дослідження і пропаганди українського фольклору, зокрема дум, однак у багатьох розвідках відчувається вплив поглядів українських і російських дослідників дум, з працями яких були знайомі ті чи інші зарубіжні дослідники.

Українські думи були широко відомі, зокрема, у польському середовищі. Термін *дума* траплявся у польських джерелах ще з XV ст., цей жанр виникає у польській літературі на зламі XVI–XVII століть, з розквітом козаччини, коли польське суспільство ближче знайомиться з українською культурою, з народною поезією. Українську думу часто згадують польські письменники. Як окремий жанр її розглядають у поетиках та словниках; зокрема у працях польських істориків та письменників XVI–XVII ст. (у К. Сарницького про думи, у Б. Папроцького про козацькі пісні, гру на кобзі та інші). Але узагальнення, зроблені історико-літературними та філологічними спостереженнями, філологічним аналізом, з'явилися лише в першій половині XIX ст., у добу романтизму (статті К. Бродзінського, А. Міцкевича, М. Грабовського).

У другій половині XIX – на початку XX ст. питання проникнення українських дум у побут, літературу та рукописні збірки польського фольклору вивчали польські дослідники: П. Дропийовський, Р. Горський, С. Колоджейчик, Ф. Гавеле; фольклорист Я. Бистронь, музикознавець А. Хибінський, дослідники давньої польської літератури Ч. Згожельський та Л. Щербіцька-Сленк, К. Бадецький, А. Верба, а також літературознавці: О. Брікнер; К. Войціцький, М. Вишневський, М. Якубець, М. Яніон, В. Кубацький, Є. Єнджеєвич.

Наприкінці XX ст. дослідженням українських дум у Польщі займалися Ц. Нейман (розвідка) „Українські думи”, де він висловлюється про термін *дума* та *думка* у поляків на означення українських пісень; висловлює гіпотезу про те, що Україна мала спеціальний ряд пісень, які звалися *думами*. У праці Ц. Неймана подано реєстр відомих йому дум. Щодо форми цього жанру, Ц. Нейман вказує, що вона цілком відмінна від пісні, в думах переважає дієслівна рима [1].

Ф. Равіта (праця „Дума”, видрукувана в польському журналі „Tygodnik Ilustrowany” за 1890 р.) багато в чому повторює думки Ц. Неймана [2]. Порівняльні студії робили наукові працівники відділу фольклору Інституту літературних досліджень Польської академії наук Ю. Кжижановський, Р. Гурський та інші.

Згадаймо тут і сучасних українських дослідників – Р. Кирчіва [3], В. Юзвенка [4], Л. Вахніну [5] та інших, роботи яких присвячені пізнім проблемами взаємин польської літератури та українського фольклору, становленню польської фольклористичної науки і місце в ній українського елемента. Питанням перекладу українських дум польською мовою присвятив цінну розвідку Є. Рихлик. Мовні проблеми розглянуто у дослідженнях І. Зілінського [6], Грабця [7].

У російських дослідників ці питання викладені у роботах філологів П. Беркова, Б. Стахєєва, В. Дьякова.

Проте й досі сучасна наука не просунулась далі нагромадження фактів, вузьких порівняльних студій про окремих письменників, вивчення поодиноких тем і поглядів або спеціальних досліджень, наприклад, про роль українського фольклору в польській літературі. Кілька праць Івана Франка, написаних на зламі XIX–XX століть, все ще залишаються тут найгрунтовнішими [8; 9].

До цієї пори ні в українському, ні в польському літературознавстві та мовознавстві немає такої праці, яка б давала цілісну картину польсько-українських літературних та мовних стосунків і впливів.

Ось чому проблема дослідження думи у різних аспектах – фольклористичному, літературному та мовознавчому, а також проблема наявності дум у польському фольклорі та реконструкції у польській літературі, взаємних українсько-польських фольклорно-літературних впливів, а також дослідження мовного матеріалу дум здалася нам цілком актуальною і вартою для обрання темою статті в плані деякого просування вперед на шляху вирішення цих проблем.

Першим дослідником зазначеного виду народної творчості вважається М. Цертелєв [10], автор першої збірки українських народних дум – “Опыт собрания старинных малороссийских песней” (1819). Він порівнював українські думи з російськими піснями і знаходив багато спільного.

У фольклористичному аспекті думи розглядали: М. Максимович [11], він першим увів термін “думи” або “героические песнопения”, побачив багато спільного між думами і *голосіннями*, розкрив зв'язок “Слова о полку Ігоревім” з українською народною поезією. За виразом Максимовича думи – “продуманный рассказ о событии”; а також Філарет Колесса [12; 13], А. Веселовський, П. Владимиров, Е. Аничков, Т. Орнатська.

Пісенним впливом, впливом *духовних віршів*, *західних містерій* і *драм* пояснювали генезу дум М. Сумцов, Ю. Таховський, А. Фамінцін, М. Халанський. З *дотатарським героїчним дружинним епосом*, зокрема, з *билинами* як залишками творчості княжої доби, пов'язують думи Л. Лисовський, В. Антонович, М. Драгоманов, В. Ягич, М. Дашкевич, М. Тершаковець та ін.

Літературними впливами пояснюють генезу дум П. Житецький [14], В. Перетц [15; 16; 17] та ін. Як зазначає І. Білодід, “П.Г.Житецький здійснив небувалий за своєю повнотою поліфонічний аналіз українських народних дум, ... аргументовано доводить, що думи виникли під впливом писемності, шкільної літератури” [18: 117].

Цікавим є спостереження впливу польської літератури та мови на цей жанр усної народної творчості. Уплив польської літератури на українську перебільшував польський дослідник О. Брікнер. Він стверджував, що деякі українські письменники (Сільвестр Косів, Петро Могила, Лазар Баранович) писали свої твори польською мовою, а навіть, коли й вживали українську, то “... вони думали польською, вони прийшли з польських шкіл, вони запозичували польські праці. Ці пам'ятки справляють дивне враження польським синтаксисом і лексикою, але українськими флексіями й кирилицею” [19: 91]. Ця думка у Брікнера виглядає суб'єктивною, до того ж Брікнер не визнав, що й польські автори, під впливом українського пісенного слова, зокрема дум, зверталися в ті часи до української мови. Тож попри спроби деяких польських дослідників „привласнити” думи, цей вид української народної поетичної творчості залишається безцінним здобутком українського народу.

Розглянемо основні ознаки дум як жанру усної народної творчості.

Більшість дослідників дійшли до висновку, що українські думи мають такі ознаки: стиль дум – народнопісенний, засоби дум – сюжетно-композиційні і художньо-стилістичні.

Сюжетно-композиційні засоби:

1) поетичні заспіви (заплачки) будуються частіше на поетичному паралелізмі: *У святу неділю не сизі орли заклекотали, Як то бідні невольники у тяжкій неволі заплакали* (дума “Плач невольників”) [23: 17];

2) розповідь, до якої іноді введено додаткові епізоди, ліричні вставки, але сюжет не ускладнюється несподіванками;

3) сюжетні конструкції дум не завжди будуються за правилами симетрії (зав'язка, кульмінація тощо), але вони майже завжди починаються заспівами, а кінчаються: невольницькі – прокльоном турецькій землі та молитвою про визволення; лицарські – прославленням полеглого козака-товариша; про Хмельниччину – прославленням воєнних успіхів та побажанням для козацького війська.

Серед *художньо-стилістичних засобів* переважають епічність, образність, символіка, риторичні фігури, що досягається різними мовними прийомами. Наприклад, такими, як уживанням певних форм присудків: це може бути сполука “єсть” з 3-ю особою однини: *се єсть давній бідний невільник Кішка Самійло з неволі утікає; єсть порубала, єсть постріляла, єсть покарала*; складний присудок з дієсловами: *мати, стати, могли, бути*; вживання дієслівного присудка наприкінці речення, як у старовинній українській прозі (Послання Івана Вишенського). Імена героїв дум означені епітетами як виявом симпатії/антипатії співця думи, позначають соціальний стан, подаються при характеристиці образу, тощо: *Ляш-бутурлак, сотник переяславський, ключник галерський, недовірок християнський, Маруся Богуславка, дівка-бранка; попівна-Богуславка”, білою березою; рідненькі, постріляні порубані*; складні епітети (*злосупротивна хвиля*).

У зображенні природи переважають лексеми на означення темних барв, які в реченнях є означеннями: *нічка, хмари, ліс – темні; голуб і тумани – сині; вовк сірий; буйний вітер; ясний сокіл*. Частотним є дослівне повторювання деяких уривків і зворотів – коли на питання дається відповідь; складні порівняння – *повернення козака додому таке ж неможливе, як і поява на поверхні води потоплених каменів*; епічні повтори та звороти (паралелізми): *убито, убито*; тавтології: *думає-гадає, п’є-підпиває, пили-гуляли, стежки-доріжки, кайдани-залізо*; метафори: *смерть козака в степу – це одруження з могилою, горіти у вогні, спалювати у вогні душу, поранене серце* (символ мук); описові вислови: *словами промовляє, сльозами ридає*; образно-стилістичні ремінісценції *конику вороненький, неси та гуляй, білих ручок не ламай, ясных очок не стирай*;

Аналіз словникового складу українських народних дум вказує на стійкість граматичної структури і словникового складу мови дум. Так, слова *хмара, світ, день, ніч, мати, брат* та інші збереглися у тому самому фонетичному і морфологічному оформленні [22: 62].

У думах трапляються церковнослов’янізми, які використовувались кобзарями з метою надання творам урочистості: *древо, грады, персть, прахъ, смиреніс, собраніс, возлюбити, рече*.

Серед іншомовних слів в думах представлена лексика, запозичена з латини, польської, тюркської російської мов. Так, деякі російські слова: *помощ, отвіт, ізмінник, денги* та інші використовувались кобзарями, що заходили далеко за межі України, щоб зробити свої твори доступними і для російського слухача. Тюркські слова: *каторга, яничари, баши* (паша), *бусурман, аркан, базар* були символами рабства й насильництва, результатом татаро-турецького загарбання України. Слів польського походження нараховується небагато, не дивлячись на те, що у 16 – 17 ст. польською мовою користувалась велика частина українського дворянства, міського населення. Однак деякі полонізми зустрічались в мові кобзарів-бандуристів: *барзо* (*У неділю святую снівся-приснівся вдовиченку барзо пречудне сон та ще дуже й предивне*), *зальоти, живность, паніматка, альбо*.

Іншомовну лексику кобзарі-бандуристи використовували з певною стилістичною установкою: в найреалістичнішій формі донести свій репертуар до широкої аудиторії.

Отже, дума, будучи суто українським жанром народної творчості, за різних часів залишається предметом дослідження різних наукових галузей. Зазначений жанр усної народної творчості повніше досліджений у фольклористичному аспекті, менше – у літературознавчому і ще менше – у лінгвістичному. Тому ця стаття є спробою окреслення всіх напрямків вивчення думи та деяким просуванням вперед на шляху лінгвістичного дослідження думи, зокрема ґрунтовного аналізу її лексичної репрезентації.

Література

1. Neyman C., *Dumy Ukrainskie*, – „Ateneum”, t. IV, Warszawa, 1885.
2. Rawita Fr., *Dumy*, – „Tygodnik Ilustrowany”, Warszawa, 1890, t. I. № 16
3. Кирчів Р.Ф. Український фольклор у польській літературі. – К., 1971.
4. Юзвенко В. Українська народна поетична творчість у польській фольклористиці XIX ст. К., 1961.
5. Вахніна Леся. Сучасне побутування українського фольклору в Польщі // Фольклор українців поза межами України. – К., 1992.
6. Зліньський І. Взаємини між українською та польською мовами // ЗНТШ. – Т. 155. – С. 203–215.
7. Hrabec S. *Elementy kresowy w jezyku niektyrych pisarzy polskich XVI–XVII w.* – Torun, 1949.
8. Франко І. „Розбір думи про бурю на Чорному морі” // Вибрані статті про народну творчість. – К., 1955.
9. Франко І. Студії над українськими народними піснями” // Вибрані статті про народну творчість. – К., 1955.
10. Цертелев Н. „Опыт собрания старинных малороссийских песней”. – Спб., 1819.
11. Максимович М. „Малороссийские песни”. – 1827.
12. Колесса Ф. Українські народні думи. – Львів, 1920.
13. Колесса Ф. Про генезу українських народних дум. – Львів, 1921.
14. Житецький П. Вибрані праці. – К., 1987.
15. Перетц В.Н. Очерки старинной украинской лирики. – Спб., 1903.
16. Перетц В.Н. Новые данные для истории старинной украинской лирики. – Спб., 1962.
17. Перетц В.Н. Исследования и материалы по истории старинной украинской литературы XVI–XVII в. – Спб., 1962.
18. Белодед И.К. Научное наследие П.Г. Житецкого и современность // Вопросы языкознания. – 1968. – №1.
19. Brückner A. *Piesni polsko-ruskie* // *Pamiętnik literacki*. – 1911. – Z.II–III. – S. 181. – 1988.
20. Українські народні пісні в записах Зоріана Доленги-Ходаковського (з Галичини, Волині, Поділля, Придніпрянщини і Полісся) – Київ, 1974, С.23.
21. Nitsh K. *Przyczynki do charakterystyki polskich czechizmow*. Сборник в честь проф. А. Милетич, София, 1933.
22. Назарук А.Е. Язык украинских исторических дум. – К., 1968.
23. Думи. – К.: Держлітвидав, 1959.

Ірина Гоцинець*

Дрогобицький державний педагогічний
університет ім. І.Я.Франка
УДК 811.161.2'37

**ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНА РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ОБРАЗУ „ЧОРНОБИЛЬ” У
МОВІ СУЧАСНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ХРОНІКАЛЬНО-ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ
ПРОЗИ**

У статті висвітлено проблему лексико-семантичної репрезентації образу „Чорнобиль” як одного з найбільш смислово насичених та експресивно маркованих знаків сучасної української хронікально-документальної прози чорнобильської тематики. Виокремлено асоціативно-семантичну групу лексики „аварія”, яка репрезентує ключові мікротемати аналізованої документальної епіки. Здійснено дослідження типів їх контекстуальних реалізацій у мові творів В. Яворівського, А. Михайленка, В. Трегубова, І. Малишевського та ін. авторів.

---

* © І. Гоцинець, 2006